

УДК 372.4:2

МОДЕЛІ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Олена Ярова

У статті розглянуто принципи та підходи до організації релігійної освіти молодших школярів у державах-членах Європейського Союзу. Автор аналізує практику релігійної освіти на рівні МСКО 1 і характеризує основні моделі РО – конфесійну (або деномінаційну) та неконфесійну (або релігієзнавчу). Визначено спільні для країн ЄС риси та виклики в організації РО на початковому щаблі.

Ключові слова: релігійна освіта, початкова школа, принципи та підходи до релігійної освіти, конфесійна модель, неконфесійна модель.

У третьому тисячолітті як державні, так і приватні школи у країнах Європейського Союзу стикаються із загальною проблемою: необхідністю зміцнення потенціалу для трансляції основних моральних цінностей задля досягнення одного з основних завдань освіти – навчитися жити разом у багатокультурному суспільстві. Сьогодні релігійна освіта (РО) як джерело морального виховання молодого покоління поширюється у школі як горизонтально (кількість країн, у яких знання основ релігії включено до шкільних програм, постійно зростає), так і вертикально (все частіше РО розпочинається у початковій школі). Європейське суспільство очікує, що РО сприятиме розв'язанню соціальних конфліктів і зробить свій внесок у мирне співіснування представників різних релігій та культур.

Стратегічний курс України у XXI столітті пов'язаний із залученням її до світового і, в першу чергу, європейського культурно-історичного та освітнього простору, що робить доцільним аналіз особливостей релігійного компонента в освітніх системах країн Європейського Союзу.

Питання РО у школах Європи висвітлюються у працях зарубіжних дослідників, серед яких Ф. Алессандро (Ferrari Alessandro), Дж. Берглунд (Jenny Berglund), Ж.-П. Вийем (Jean-Paul Willaime), М. Гриммит (Michael Grimmit), Р. Джексон (Robert Jackson), К. Еррикер (Clive Erricker), Р. Йенсен (Roger Jensen), Дж. Кіст (John Keast), Е. Куик (Elza Kuyk), Д. Ленкшир (David Lankshear), Дж. Лоундес (Judith Lowndes), В. Мейджер (Wilna A. J. Meijer), Л. Пепин (Luce Pepin), Л. Франсис (Leslie J. Francis), Дж. Халл (John Hull), П. Шрайнер (Peter Schreiner).

Стосунки між церквою та школою як в Україні, так і в західно-європейських державах є предметом вивчення у працях таких українських науковців, як В. Жуковський, Н. Лавриченко, І. Лаухіна, О. Локшина, Ю. Решетніков, М. Палінчак, А. Попок та ін.

Отже, метою статті є вивчення моделей релігійної освіти для учнів початкової школи та умов практичної реалізації у країнах Європейського Союзу.

Починаючи з 90-х рр. ХХ століття, ставлення до РО з боку європейських політиків і освітян поступово змінювалося у напрямі розуміння важливості й обов'язкової присутності цієї складової у навчанні та вихованні майбутніх поколінь. Зайнявши з початку місце серед факультативних дисциплін, РО сьогодні має підтримку з боку держави, школи та батьків.

Головним аргументом за включення вивчення релігій і вірувань у державну освіту є акцент на правах людини. Свобода релігії або переконань є ознакою плюралізма, який, у свою чергу, вимагає терпимості громадян задля суспільної злагоди.

Дискусія про роль, місце та цінності РО – безперервний процес, спрямований на розвиток релігійної компетентності учнів і молоді. Це дискусія про якість загальної освіти, в якій не можна ігнорувати релігійний вимір. У 1999 р. як відповідь на міжрелігійні диспути в деяких країнах Парламентська асамблея Ради Європи запропонувала у рамках Рекомендації 1396 «Релігія і демократія» розвивати неконфесійну освіту, основні положення якої було сформульовано таким чином:

- 1) критично розглянути шкалу цінностей, щоб узгодити етику і демократію;
- 2) порівняти історію релігій та з'ясувати схожі моменти;
- 3) рекомендувати релігійним навчальним закладам увести курси прав людини, історії, філософії та інших наук;
- 4) берегти дітей від конфлікту між державною релігією і вірою, яку сповідують в їхній родині [6].

Бюро демократичних інститутів і прав людини (*Office for Democratic Institutions and Human Rights – ODIHR*) разом із Радою Європи провели проект з визначення принципів, керуючись якими європейські країни могли б розвивати політику і практику вивчення релігій та нерелігійних переконань у школах. Результатом спільної діяльності політиків, освітян, представників різних конфесій став документ «Толедські керівні принципи навчання релігій в державних школах» (*the Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*), названого на честь міста Толедо в Іспанії, в якому команда експертів працювала над текстом і яке символізує перехрестя світових релігій.

«Толедські керівні принципи» доповнюють Рекомендації Ради Європи з РО. Вони були вироблені в якості додатку для більш чіткого розуміння релігійної (і філософської) різноманітності світу та збільшеної присутності релігій в суспільній сфері. Основними принципами Толедської концепції (березень 2007 р.) були визначені такі:

- використання наукових методів викладання релігійних знань;
- повага до прав людини і громадянських цінностей;
- спеціальна підготовка викладачів відповідно до ідей релігійної свободи;
- співпраця з релігійними організаціями;
- увага до місцевих проявів релігійного і світського плюралізму [12].

Головною метою «Толедських керівних принципів» є надання допомоги європейським державам у просуванні вивчення релігій та вірувань у школах.

Документ також запропонував організаційні вимоги, яких слід дотримуватися, незалежно від умов, за яких відбувається викладання релігій та вірувань; рекомендації з підготовки навчальних програм з РО; стандарти їхньої реалізації.

У 2008 р. Рада Європи розробила рекомендації щодо вивчення школярами релігій і нерелігійних переконань у контексті міжкультурної освіти. Крім загальних цілей і принципів практики РО, у державних школах документом визначено педагогічні умови та методи навчання, що сприятимуть міжкультурному діалогу через визнання релігії та нерелігійних переконань як важливої частини індивідуальної ідентичності, створення збалансованого підходу до презентації ролі релігій в історії та культурній спадщини людства, подолання забобонів і стереотипів щодо релігії і нерелігійних переконань, особливо іммігрантів та національних меншин, для розвитку суспільств, заснованих на солідарності. Педагогам було запропоновано звернути увагу на такі підходи та методи навчання релігії, як:

- «моделювання» з метою створення навчальних ситуацій, включаючи діалог, обговорення та рефлексію;
- заохочення учнів об'єктивно сприймати свої та «чужі» погляди і переконання;
- рольова гра як спроба відтворити ситуацію і зрозуміти точку зору й емоції інших людей;
- феноменологічний підхід, спрямований на культивування знань і розуміння релігій, а також поваги до інших осіб незалежно від їхніх релігійних та нерелігійних переконань;
- інтерпретаційний підхід, який формує певну гнучкість розуміння релігій і нерелігійних переконань без розміщення їх у жорстких рамках;
- діалогічний підхід, що дозволяє учням вступати в діалог з іншими особами, які мають інші цінності та ідеї;
- контекстний підхід, що враховує локальні та глобальні умови навчання [5; 8].

Предмет навчального плану початкової школи, який виділений для РО, має різні назви у різних країнах: релігія (Бельгія, Болгарія, Німеччина, Греція, Кіпр, Фінляндія, Угорщина, Румунія, Словаччина), основи християнства (Данія), основи релігії (Австрія, Ірландія), християнська віра (Латвія), знання про релігію (Швеція), релігійна освіта у школі (Іспанія), моральне та релігійне виховання (Португалія), навчання католицької релігії (Італія), релігійне виховання (Великобританія), релігія та етика (Люксембург), релігійні та філософські рухи (Нідерланди), етична освіта (релігія або етика) (Литва) [2]. У програмах початкової школи більшості країн Євросоюзу на уроки релігії у середньому виділено 2 години щотижня.

Практика РО в Європі визначається багатьма факторами, серед яких: «релігійний ландшафт» країни, роль та цінність релігії в суспільстві, відносини між державою та церквою, структура освітньої системи, історія і політика. Кожна модель або підхід до РО сформовані специфічним для даної країни сполученням різних факторів. Залежно від змісту курсів у дослідженні

французького експерта в галузі європейської освітньої кооперації Л. Пепина були визначені чотири моделі вивчення релігії у школі:

- неконфесійна релігійна освіта (Англія, Швеція);
- конфесійна релігійна освіта – факультативно (Іспанія, Чехія, Нідерланди);
- конфесійна релігійна освіта – обов'язково, з можливостями відмовитися (Румунія);
- викладання релігійних фактів інтегровано в інші предмети (Франція) [9, с. 19].

Російський дослідник І. Понкін виділяє дві моделі викладання знань про релігію в державних школах, представлені в європейських країнах [3]:

1. У школах офіційно (конституційно, спеціальним законом, на основі положень, укладеного між державою і конкретною релігійною організацією договору, розпорядженням органу управління освітою) введений і реалізується самими школами навчальний курс РО. Надається можливість заміни даного курсу альтернативний навчальний курс іншої конфесійної спрямованості або етичним курсом нерелігійної спрямованості. Як приклади, можна навести Німеччину, Швейцарію, Фінляндію, Великобританію, Бельгію, Грецію, Іспанію, Італію, Ірландію, Румунію, Польщу, Естонію. РО фінансується державою і може здійснюватися як штатними учителями, так і фахівцями, яких світська адміністрація освітнього закладу або органу управління освітою вибирає зі списку кандидатів, представлених релігійною організацією (Іспанія, Італія).

2. Викладання знань про релігії здійснюється переважно в рамках обов'язкових гуманітарних курсів (історичні, літературознавчі, суспільствознавчі та мовознавчі дисципліни, географія, філософія). Навчання релігійними організаціями учнів державних шкіл релігії дозволяється у спеціально виділений день поза рамками обов'язкової освітньої програми, затвердженої державою, іноді – і поза державних шкіл. Прикладом можуть бути Франція (за винятком Ельзасу та Мозеля) та Угорщина. Проте і в цих країнах обговорюється можливість уведення курсу поглибленого вивчення релігії, не спрямованого на катехизацію.

Аналізуючи сучасну політику європейських держав у питаннях морального виховання школярів, український дослідник В. Жуковський визначає такі підходи до РО, як: пізнавально-енциклопедичний (Нідерланди, Австрія, Швеція); пізнавально-активний (Португалія, Великобританія, Німеччина, Ірландія, Данія); ігноруючий, або нейтральний (Болгарія, Словенія, Чеська Республіка, Румунія, Франція). Перші два підходи характерні для більшості економічно розвинутих європейських країн, у той час як останній найчастіше зустрічається у країнах постсоціалістичного табору [1].

Великобританія для рівня МСКО 1 пропонує «творчу» модель РО у вигляді навчальної програми «Початкова релігійна освіта – новий підхід» (*Primary Religious Education – A New Approach*), що створює необхідну базу для зв'язку теорії з її практикою в рамках більш широкої шкільної програми [10]. Новий концептуальний підхід до РО ґрунтується на програмі «Жити по-різному» (*the Living Difference*), яка успішно реалізується в Хемпширі, Портсмуті, Саутгемптоні та Вестмінстері. Завдяки такому підходу, РО розглядається в

більш широкому контексті початкової освіти. Викладання РО молодшим школярам через креативний підхід здійснюється шляхом:

- надання історичних коментарів;
- огляду існуючих підходів і теорій;
- проведення тематичних досліджень у царині релігії;
- поєднання таких ініціатив, як «Кожна дитина важлива» (*Every Child Matters*) і забезпечення міжпредметного зв'язку з іншими розділами програми, зокрема з охороною здоров'я, соціальною та громадянською освітою.

У *Великобританії* основні положення Закону від 1944 р., що стосуються РО (обов'язкова РО у всіх типах шкіл і спільна молитва перед початком або в кінці навчального дня; порядок підготовки та прийняття стандартних програм РО; на прохання батьків учням повинна бути надана можливість не відвідувати уроки релігії і загальну молитву), продубльовані в Законі про реформу освіти від 1988 р. Однією із значних змін нового документа стало використання терміну «релігійна освіта» (*religious education*) замість «релігійне навчання» (*religious instruction*). Уперше представникам інших релігій, крім християнства, було дозволено взяти участь у Комісії з укладання програм [3, с. 11].

Міністерство освіти *Франції* офіційно визнало свою позицію розуміння того, що майбутнє французької нації неможливо без збереження національно-культурних, у тому числі релігійних, традицій. Знаходження оптимального співвідношення релігійної та світської освіти в державних освітніх закладах забезпечить збереження культурного та освітнього простору, виключить дискримінацію віруючих громадян щодо невіруючих і не допустить розвалу єдиного національного освітнього простору. Як зауважує український дослідник Ю. Решетніков, «важливість викладання релігії розглядається і в контексті необхідності ознайомлення дітей з родин мігрантів із традиційною культурою Франції» [4].

РО *Австрії* врегульована законами 1949 і 1988 рр., а також Конкордатом від 1962 р. РО є обов'язковою (з можливістю звільнення від неї для окремих учнів у встановленому порядку), організується і контролюється релігійними громадами, які беруть на себе підготовку, відбір і сертифікацію викладачів, визначення програм і апробацію підручників. Держава дотримується нейтральної позиції по відношенню до релігії і відповідає лише за забезпечення умов навчального процесу (принцип «церква у школі»). У розкладі учнів 1–4 класів початкової школи 2 години релігійного виховання [7]. Загальний підхід до РО в австрійській школі – конфесійний, проте важливою частиною змісту навчання є теми екуменізму та світових релігій. У суспільстві все активніше висуваються ініціативи, спрямовані на розвиток «релігійної компетентності» учнів, розробку стандартів і критеріїв оцінювання результатів навчання з РО [2, с. 37].

Усі навчальні заклади в *Іспанії* зобов'язані пропонувати курс РО, починаючи з першого року початкового циклу (6 років) і до першого циклу середньої освіти (17 років). У школах курс РО викладається учителями, які призначаються з числа кандидатур, представлених Католицькою церквою, і які отримують зарплату від держави. Діють офіційні документи, які затверджують програми католицької РО, відповідні початковій освіті, обов'язковій середній

освіті та ступеню бакалавра і для дитячого садка. Для кожного рівня навчання встановлюються цілі, зміст і система оцінювання [2, с. 307–315].

В Італії повсюдно РО реалізується в державних школах. У дитячих садках і початковій школі вивчення РО триває 2 години на тиждень. Програма для католицької РО укладається за угодою між Міністерством громадської освіти та головою італійської Єпископської конференції [4]. Якщо батьки не хочуть, щоб їхні діти відвідували уроки релігії, вони мають право відмовитися, написавши заяву. У разі потреби батьки учнів з некатолицьких сімей можуть просити надати їхнім дітям шкільне приміщення для релігійного навчання своїх дітей у рамках своєї релігії.

Стаття 12.1 Закону Республіки Польщі про освіту від 07.09.1991 встановлює, що, визнаючи право батьків на релігійне виховання дітей, державні школи початкової освіти організують катехізичне навчання на прохання батьків. Навчальний курс РО фінансується Міністерством народної освіти. При цьому надана можливість вибору між курсом РО і курсом нерелігійної моралі. Батькам надано можливість вибору курсу РО будь-якої з визнаних релігій.

У початковій школі Словаччини релігія та етика (як альтернатива) з 2004 р. мають статус обов'язкового предмета за вибором. Згідно з опитуванням, учні молодших класів обирають курс релігії вдвічі частіше, ніж етику [2, с. 292]. За цілі РО, зміст програм та підручників відповідають деномінації. У конфесійній моделі РО Словаччини до останнього часу знання про інші релігії займали дуже незначне місце у програмах, проте сьогодні вчителі й батьки висловлюються за необхідність упровадження мультирелігійного підходу.

Релігія – обов'язковий предмет у всіх бельгійських школах. Законодавством встановлена норма – 2 години на тиждень (мінімум 50 хвилин), починаючи з 1-го класу (виняток становлять католицькі початкові школи – 3 години на тиждень) [7]. Учні мають можливість обирати РО в рамках визнаних релігій. Міністерство освіти не втручається в організацію РО: конфесії несуть відповідальність за програми і призначають інспекторів, які контролюють учителів, оцінюють зміст і методику навчання. Успішність учнів з РО оцінюється від 1 до 12 балів і фіксується у таблиці, хоча не включається у середній бал по завершенні 12-го класу [2, с. 48].

Початкова школа Нідерландів (8 класів для учнів 4–12 років) з 1985 р. зобов'язана приділяти увагу світовим релігіям та переконанням (таким, наприклад, як гуманізм) [2, с. 226–229]. Церкви та інші релігійні групи мають можливість проводити релігійні заняття у державних початкових школах на добровільній основі. Школа відповідає за надання приміщень і часу у розкладі. Головною організаційною проблемою для Нідерландів залишається професіоналізм учителів релігії (у 2004 р. уряд затвердив кваліфікаційні вимоги до учителів РО) та їхній позаштатний статус у початковій школі. Конфесійний характер РО, в силу того, що населення Нідерландів стає все більш змішаним (у країні працює 48 ісламських початкових шкіл), поступово змінюється на міжрелігійний, у напрямі мультикультуралізму.

Уроки РО в державних і муніципальних школах Німеччини обов'язкові і рівноцінні щодо до інших шкільних предметів. Християнська РО входить в офіційні програми, часто під контролем церкви, а оцінки, отримані з

релігійних предметів, урахуються при переході у старші класи. У Німеччині у кожній федеральній землі своя освітня програма, тому основне правове регулювання РО і відповідальність за її практику лягають на земельне законодавство і владу федеральних земель. Питання мусульманської РО є досить актуальним для Німеччини, де проживає близько 2,7 млн. мусульман. Мусульманська початкова школа, відкрита в 1989 р. Ісламською федерацією Берліна, була першою визнаною місцевою владою школою в листопаді 1995 р. і отримала державне фінансування [3, с. 18].

У Данії «Основи християнства» (*Kristendomskundskab*) є обов'язковою дисципліною на всіх рівнях навчальної системи з одним уроком на тиждень. З 1975 р. предмет перестав бути конфесійним і набув інформативного та наукового характеру [2, с. 86]. На додаток до уроків релігії у загальноосвітній школі для учнів 3-го та 4-го року навчання по всій країні пропонуються так звані класи підготовки до конфірмації. Програми РО контролюються Парламентом, а не церквами, представляючи собою результат взаємодії Міністерства народної освіти та асоціації викладачів. Сьогодні уряд Данії виступає за зміни в РО, спрямовані на підвищення професіоналізму вчителів релігії, введення екзамену з «Основ християнства» та переосмислення завдань школи у напрямі підготовки учнів до подальшої освіти.

У державних школах Ірландії РО реалізується як факультатив: тут проголошено конституційне право батьків звільнити дітей від релігійного навчання, давати їм секулярну освіту. І в той же час нормативні документи вимагають від початкових шкіл наявності в них релігійної атмосфери, тобто обов'язкової взаємодії релігії та інших предметів в інтегрованому навчальному плані. У розкладі молодших школярів на РО повинно бути виділено мінімум 30 хвилин щодня [7].

У 1998–99 рр. уперше після демократичних змін релігія була введена в болгарських школах як додатковий предмет, і, починаючи з 2003/04 н.р., вона стала обов'язковим непрофільним предметом. У початковій школі Болгарії РО інтегрована у блок «Соціальні науки, громадянознавство та релігія» і викладається з 3-го класу.

На Кіпрі молодші школярі вивчають релігію з 1-го по 6-й клас 2 години на тиждень. Предмет є обов'язковим. У Конституції Республіки Кіпр записано, що на грецьку і турецьку громади покладається обов'язок забезпечити безкоштовну початкову РО.

З вересня 2013 р. на основі нового закону про народну освіту учні початкових класів Угорщини повинні відвідувати один раз на тиждень урок етики або релігії – за вибором. Уроки релігії проводять, як правило, священники з усіх офіційно зареєстрованих в Угорщині релігійних громад, що дозволяє батькам вибрати РО тієї чи іншої конфесії. РО в школах фінансується за рахунок держави та навчальних закладів.

Учні початкових класів Румунії з першого року навчання вивчають релігію (переважно Православ'є) одну годину на тиждень у блоці «Людина і суспільство» разом з історією, географією та громадянознавством. Шкільна програма затверджується Міністерством освіти. Учні мають право відмовитися від РО, проте такі випадки поодинокі й альтернативи урокам релігії в

румунській школі не існує [9, с. 26]. Педагогічний персонал для викладання релігії призначається за згодою відповідної деномінації.

У Чехії релігія може викладатися відповідно до принципів і цілей загальної освіти. Релігія викладається як факультатив, якщо принаймні 7 учнів висловлять бажання отримувати РО. Учні різного віку з однієї або більше шкіл можуть бути об'єднані в одному класі, поки кількість учнів не перевищить 30 осіб.

Відповідно до Закону *Естонської Республіки* про народну освіту (2001 р.) релігійне навчання здійснюється на неконфесійній основі. Школа повинна забезпечити релігійне навчання, якщо в межах одного шкільного щабля налічується не менше 15 учнів, які бажають брати участь у такому навчанні. Релігійне навчання є добровільним. Учителі, які ведуть уроки релігії, повинні мати як релігійну, так і педагогічну освіту [4].

Отже, практика РО у державах-членах Євросоюзу знаходиться в залежності від складної специфіки кожної окремої країни, і реалізація існуючих моделей РО стикається з проблемами, обумовленими нещодавніми змінами у соціальному контексті Європи.

Спільні риси організації РО на рівні МСКО 1 – добровільність вибору РО, можливість вивчення релігійної культури своєї конфесії або курсу нерелігійної етики, узгодження змісту РО з представниками відповідної конфесії – вказують на загальну тенденцію «європеїзації» РО. Проте визнаючи потребу і користь міжнародних консультацій та співробітництва у царині РО, релігієзнавці та педагоги зазначають такі труднощі, як проблема термінології, проблема культурних і мовних бар'єрів, відмінності в існуючих системах освіти.

Аналіз даних про організацію РО на рівні МСКО 1 у країнах ЄС дозволяє виділити дві основні моделі РО: конфесійну (або деномінаційну) та неконфесійну (або релігієзнавчу). Різниця між ними визначається змістом РО, процесом підготовки учителів, розробкою навчальних програм та дидактичного забезпечення, за що відповідальність покладається або на релігійні об'єднання, або на державу.

Поступовий перехід шкіл від конфесійних на неконфесійні моделі навчання релігії дозволяє представити учням усе розмаїття світових релігій, посилити розвиваючу функцію РО та акцентувати екуменістичне й міжрелігійне навчання заради взаєморозуміння та розвитку поваги до інших конфесійних традицій і світогляду.

Європейська спільнота переконана, що загальноосвітня школа мусить бути плюралістичною, а вивчення предметів, які містять елементи релігійного світогляду, може ґрунтуватися виключно на партнерських стосунках між різними конфесіями, державою і церквою, через діалог з батьками та учнями.

Список використаних джерел:

1. Жуковський В. Християнська етика – важливе стратегічне завдання української школи [Електронний ресурс] / Василь Жуковський. – Режим доступу : [http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:L-3e08Vf1p4\]:chercassy-rvo.at.ua/load/0-0-0-175-20+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:L-3e08Vf1p4]:chercassy-rvo.at.ua/load/0-0-0-175-20+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua)
2. Куик Э. Религиозное образование в школах Европы / Куик Э. и др. ; пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2013. – 416 с.

3. Понкин И. В. Преподавание знаний о религии в светской школе: европейский опыт правового регулирования / И. В. Понкин // Религиозная культура в светской школе : сборник материалов / отв. ред. и сост. Л. С. Гармаш и И. В. Понкин. – М. : Институт государственно-конфессиональных отношений и права, 2007. – С. 6–38.
4. Решетніков Ю. Викладання предметів духовно-морального спрямування у державній школі : український та закордонний досвід [Електронний ресурс] / Юрій Решетніков // Демократичне врядування : електрон. наук. фах. вид. / Львів. регіонал. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Л.: [б. в.], 2012. – Вип. 9. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr_2012_9_6.pdf
5. Council of Europe. 2008. Recommendation CM/Rec (2008)12 of the Committee of Ministers to member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1386911&Site=CM> (accessed 25 January 2014)
6. Council of Europe. 1999. Recommendation 1396 (1999) of the Parliamentary Assembly : Religion and democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.assembly.coe.int/Main.asp?link=http://www.assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta99/erec1396.htm#1>
7. EURYDICE (Network on Education Systems and Policies in Europe). Eurypedia. European Encyclopedia on National Education Systems 2013. Primary Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://webgate.ec.europa.eu/fpfis/mwikis/eurydice/index.php/Primary_Education
8. Jackson R. Some European Developments in Religious Education [Електронний ресурс] / Robert Jackson. – Режим доступу : <http://www.theewc.org/uploads/content/R%20Jackson%20-%20European%20Developments.pdf>
9. Pepin L. Teaching about religions in European school systems / Luce Pepin. – London : Alliance Publishing Trust, Network of European Foundations, 2009. – 92 p.
10. Primary Religious Education A New Approach: Conceptual Enquiry in Primary RE / Edited by Clive Erricker, Judith Lowndes, Elaine Bellchambers. – London : Routledge, 2011. – 224 p.
11. Religious diversity and intercultural education: A reference book for schools / Edited by John Keast. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2007. – 143 p.
12. Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools : Prepared by the ODIHR Advisory Council of Experts on Freedom of Religion or Belief. – Warsaw : OSCE / ODIHR, 2007. – 129 p.